

Миразов М. *

«Қазақтану» ғылыми-зерттеу орталығының бас директоры,
тарихшы-этнолог, Алматы, Қазақстан

ҚОҚАНД БЕКТІГІ ТҰСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚТАРДЫҢ ТАРИХИ РОЛІ

Автор корреспондент: gazaqtanu@mail.ru

«...тарих ғылым үшін
ғана зерттелмейді,
өткеннен өнеге –үлгі,
сабақ алу үшін жазылады»

Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті - Елбасы
Н. Назарбаев

Түйін: Әрбір халық өткен кезеңнің рухани қазынасын игермей, өз ұлтының сана-сезімін қалыптастырған тарихи біліммен сусындамай тұрып, өзін толыққанды ұлт ретінде сезіне алмас. Тек өсетін ел ғана ғасырлар қойнауында шаң мен тозаң болып жатқан рухани құндылықтарын тірнектеп жинап, оларды бүгіннің, ертеңнің рухани несібесіне айналдыруға қадам жасайды. Тарихи мұрамызды өзеннен гауһар тас іздегендей жинақтап ұлтымыздың даналық қасиетін кемітпей, тарихымызды болғанын болғандай, төкпей-шашпай өз деңгейінен асырмай бағалауға, жас ұрпаққа жеткізуге атсалысуымыз керек. Бұл зиялылардың парызы мен қарызы. Қазақ хандығының бірнеше ғасырлық тарихында мемлекеттің тұрақтылығы мен тұтастығын сақтауда ұлт батырларының орны ерекше болғандығы белгілі. Олардың елін қорғаудағы жеке ерліктері мен сарбаздарды бастаған қолбасшылық ерендігі халықтық жыр-дастандар арқылы ұрпақ жадында жатталып қалды. Сонымен бірге, хақымыздың жат-жұрттық жаулаушыларға қарсы күресі, ондағы батырлардың алған орнын айқындауға арналған әр кезеңдердегі көптеген және отандық тарихи жазбалар мен ғылыми зерттеулер де баршылық.

Кілттік сөздер: Жабай, Төле би, зерттеу, тарих, деректер, батыр, мемлекет, тұлға

Ташкент үшін талас

Қазақтың атақты инженері, тарихшы Мұхамеджан Тынышбаевқа Сиқым руынан шыққан Байсейіт қарияның айтқан мәліметі бойынша, 1725 жылы Төле бидің тұрағы Ташкент қаласының дәл іргесінде, қаладан 10 шақырым Шымкентке шығар жол бойында Қарақамыс сайы деген жерде болған екен. Абылайдың Сабалақ деп атанып, бидің түйесін бағып жүргені де сол уақытта. А.Левшин сияқты бірқатар тарихшылар 1740 жылдан соң Ташкентті Төле бидің өзі жеке дара билеп қала берді десе де, мұнда Төле би қала билігін қожалармен бөлісті, тек олардан саяси ықпалы басым болды. Себебі қазақтар мен қала халқы сарттардың үстінен жүргізілетін діни ықпал түгелімен қожалардың ықпалында болған, олар шарият үкімімен билік айтқан. Қаладағы, мешіт, медреселерді қожалар ұстады. Алайда, даланың ерке ұланы боп өскен қазақ баласына тек қазақ биінің билігі жүрді. Мұны қазақ билері қасқа жол, ескі жол деп атаған мұсылманша сауаттылар «адат» деп атады. (Гродеков Н.И. Киргизы и кара-киргизи Сыр – дарьинской области. Том – 1. Юридич.быт. Ташкент, 1889, стр. 24.).

Біз Ташкентті орыстар жаулап алғаннан кейін жасаған қаланың жоспарына қарап, көне шаһар қамалының Тақтапұл қақпасынан шығатын Шымкент Сайрам бағытындағы жолдың бойынан Қарақамыс сайын көре аламыз. Қала жанынан өтетін Қарасудың бойында Алтынтөбе мен Жағалтөбенің арасында Абылай хан тоғайы жатыр. Бұл жерді сарттар Авой – хан деп бұрмалап айтып келген. (Маллицкий Н. Г. Ташкентские махалля и мауза. Сборник в честь ак. В. В. Бартольда. – Ташкент, 1927.). Қаладағы Шымыр ата, Төле би және Жабай ата зиярат орындары дулат, сіргелі руларының бір кездегі осы шаһармен байланысты «басын отқа да, суға да салған « даңқты ерлік тарихынан сыр шертеді.

Ташкент қаласының орталық бөлігінде «Орда», яғни ғасырлар бойы Ұлы жүздің қазақ хандарының отыратын резиденциясы орналасқан, оның жанында қаланың ең басты әулиесі саналатын Шайхантаур қасиетті мазары жатыр (История Узбекской ССР. В четырех томах. Т – 2. (отв.редактор х.З. Зияев. – Ташкент, 1968 – стр.123). Төле би 1768ж. қайтыс болғанда осы Шайхантаурға Еңсегей бойлы ер Есім ханның жанына жерленеді. Қожалар қауымы орта ғасырларда үлкен саяси рол атқармағанымен, XVII – XVIII ғғ. олар ерекше күшейеді. Ферғана аңғарында қазақтар мен өзбек, қырғыздардың өзара тартысын пайдаланып, саяси билікті қолына алады. Ташкенттік қожалар әулие Шайхантаурдың ұрпағымыз деп өздерін мақтаныш етеді. Осы қожалар әулетінің XVIII ғ. басында сол аймақтың ұлы жүз халқына діни ықпалы күшті болған деп жорамалдауға болады. А.А.Семенов аудармасындағы «Убайдулламе» шығармасында, 1709 ж. мамыр айында Убайдулла хан Бұхара ханының қабылдауына барғанда. „кәпір қалмақтар қазақ ауылдарына қырғидай шапқыншылық жасап, өз ордасына қайтып кетті деген хабарлар Ташкент қожаларынан келіп жетті. Соған қарамастан әлемнің патшасы сенімді емес еді (қалмақтар қайтып келмейді деп). Хан ұлы сарайдың накиби деген лауазымды қазақ халқы өзінің пірі санап, толық сенетін Қара Бахадүр сейидатайдің бауыры Әбдурахим қожаға беруді уәде еткен-ді, енді оған Ташкент уәлаятына, қазақ хандары мен Ташкент қожаларына апарып беруге ханның қадірлі хатын,сонымен бірге сыйлықтар, шапан-шаттық пен араб сәйгүліктерін беріп, тапсырманы орындауға 12 күн уақыт берді. Аты аталған қожа «Накиб» лауазымын алу үшін болашағынан үміттеніп, тапсырманы тастай қылып орындап мақсатына жететінін айтты. (Мир Мухаммед Амини Бухари,Убайдулламе. (Пер. с мадж. И прим. А.А. Семенова,- Ташкент, 1957). 1709 ж. Қалмақ жоңғар шапқыншылығынан кейінгі оқиғаларда қожалардың Ташкенттегі ықпалы өте күшейіп, хандармен қатар атала бастаған, өздеріне ұнамаған әкімдердің көзін құртып, мал мүлкін талап алғаны айтылады. (Бартольд В.В. соч., том. 11 ч. 1 – М., 1963-стр 207). ЖОЛБАРЫС хан өлтірілген соң, түрлі деректерде Бахадур фарман деп аталып жүрген Шыңғыс тұқымы ел билей бастады. Алайда жоңғарлар 1742 ж. Ташкентке қайта шабуыл жасағанда, қаладағы қожалардың ықпалында болған шанышқылы – қатаған мен қаңлылар бүлік шығарды. 1749 жылы сарттар көтеріліс жасап Бахадур фарманды өлтіреді. Енді Ташкент уәлаятында Төле биден беделді, абыройлы биік адам болмады. Сондықтан шаһарда толықтай Төле бидің әмірі жүрді. Бұл кезде Төле бидің жанында Қойгелді, Қонай, Тілеуке, Сасық, Қаранай, Мәлік, Жабай, Қылышбек т.б. би-батырлар топтасқан еді. Олар ақынның жыр жолдарында қазақ батырлары санатында ерекше аталады. Кеңеской он екі еді Төлеге ерген, Шымырдан Қойгелді еді мәжіліс берген. Сиқымнан – Мәлік, Қарабатыр, Қаңлы Құлан, Алшынбай – Рамадан, Қаранай – Сіргеліден, Іріктеп таңдап шыққан әрбір елден. Төле би мен Қойгелді батыр қаланың төрт бөлігін (парсыша – даха) Дулат, Ысты, Сіргелі, Орта жүз руларына бөліп береді. «Төле би келмей жүріс жоқ, Қойгелді келмей ұрыс жоқ» - деген халық мәтелі осы кезде айтылса керек. Нұрмұхаммед Алимов деген көпестің айтуынша «Қазақ ханы және оған жақын адамдар қала мен соның аумағынан сарттардан ақшамен және тауардай ясақ (салық) алып тұрады» деп Төле бидің жыл сайын 40 мың теңге салық жинайтынын меңзейді. Дулаттың сиқым, жаныс, ботбай рулары мен оның көптеген тармақтары (оймауыт, шегір,темір, көкірек, қыбырай, дүрмен, байыс, қапал) және Сіргелінің Батыр, Жайдақ, Елібай, Ақкөңірдек, Қаракөңірдек рулары, атамзаманнан осында жасап келе жатқан Жалайырлар қала маңындағы Қыбырай, Дүрмен, Тойтөбе, Ниязбек, Есім қорған, Сіргелі кенттерді тұрақты қыстауларына айналдырды. Сондай-ақ бұрынғыдай ну тоғайлы Ангрэн, Шыршық өзендерінің, Өгем жоталарының етегін жайлау етті. Қыста Ташкент маңындағы қыстақтарына оралды. А.И.Левшиннің айтуынша «қазақтар Ташкент қаласының төңірегіне егін егіп, қыстақ салды, орман тоғайды да түгел иеленді. Қаланы жан-жағынан шеңберлей қоршап алды.» (Левшин А.И. Описание Киргиз казачьих или кайсачих орды степей. – Алматы, 1996.стр.83).А . Левшиннің жазғандарынан дулат-сіргелілер Ташкентке келіп-кетіп жатқан сауда керуендерінен міндетті түрде баж салығын алып отырғанын білдік. Осынау елдік әлеуметтік, сауда қарым-қатынас

мәселесінде Төле бидің жанында Жабай Қазыбекұлының жүргенін көреміз. Оны Ташкент өңірінде отырған Тутамғалы (сіргелі), Айтамғалы (сіргелі), Батыр (сіргелі) руларының көптеп шоғырланып жинақталғанынан сонымен бірге олардың қаланың Шайхантауыр бөлігінде орда тіккенінен аңғаруға болады. Сонымен қатар Сіргелінің Тілеуке, Жабай сынды асыл тұлғалары Төле бимен бірлесе саяси мәселеде де пікірлес болып, елдің өзекті мәселелерін шешіп отырған. Алайда Дулат, Сіргелілер мен қаланың отырықшы сарттары арасындағы тартыстар күннен-күнге өрши түсті. Жоңғарлар мен сарттар қалаға Көсек биді (қырғыз не қатаған руынан) басшы етіп тағайындайды. Жоңғарлар сол арқылы қаладан салық жинауды жолға қоюды міндеттеді. Бірақ көпшілік халық оған көмектесуден бас тартты. Оның талаптарын қара халық орындаудан бастарын алып қашты. Көсек би Қоқанд жағына шығып кетті. Билік тағы да Дулаттар мен Сіргелілерге көшті. Осы кезеңде Төле би, Жабай батыр сынды тұлғалар жоңғар езгісінен толықтай құтылудың бір амалы қоқандықтардың көмегіне сүйену деп түсінді. Сондықтан қоқандықтар жоңғарларға жасаған соғыстарында Ташкент маңындағы Дулат, Сіргелілермен коалиция құрды.

Қоқанд бектері Абдулрахим мен Абдулкерим (1733-1751) бүкіл Ферғананы біріктіріп Ұлы жүз қазақтары және қырғыздармен одақ жасасты. Орыс құжаттарында «Жолбарыс хан қорыққанынан өз еркіменен, бір жыл бұрын Ташкенттің жартысын Абдулрахим бекке беріп қойды (1735) ж» деген мәліметте кездеседі. (Материалы по истории России. Сбор. Указов и других документов...1735 и 1736 годы. Т. II. Оренбург, 1900,-стр.63)

Мұсылмандардың бұл бірігуі Жоңғария ханы Галдан Церенге (1727-1745) ұнамады. Осындай жағдайда Қоқанд бегі Абдулкерим Иран шахы Надирге адал және тәуелді болып тұрамыз деп ант-су ішеді. Сол соғыстарға куәгер қазақтардың айтуынша, «Абдулкерим бек шах әскерінің алдынан көп сыйлықпен өзі шықты сондықтан оның халқы мен мүлкіне олар еш зиян келтірмеді тіпті шах егер олар жоңғарларға қарсы соғысқа шығатын болса оларға көмек беретінін уәде етіпті, - дейді» (ГАОО,ф. Военно-походная канцелярия командующего отд. Сибирским корпусом, оп. I. д. 4, св. 3, л. 112). Әбілқайырханға тұтқынға түскен парсы жауынгерлері: «Надир шах қалмақтарға қарсы соғысуға Қоқандтың биіне Бұхар, Хиуа, өзбектерден әскер жинап, керек болса артиллерия жасақтап беретінін айтты» - деген. (ГАОО, ф. Военно-пох. Канц. Оп. I, д. 4, св. 3, л.234). Қоқандтың мың руынан шыққан бектердің Наманган, Ходжент, Андижан, Марғұлан, Қоқанд сияқты т.б. көптеген қала мен жерлерді жаулап алуы жоңғарлардың Орталық Азиядағы саяси ықпалын әлсіретті. Қалалар бұрынғыдай жоңғарларға салық төлемеді. Мұны дер кезінде өз тараптарына оң пайдалана білген Төле би, Қойгелді, Жабай да Ташкент қаласы мен оның айналасындағы қыстақтардан жоңғарлардың салық жинауына қарсылық танытты. Жиналған салықтың жартысын ғана оларға жөнелтіп отырды. Баршахан сияқты салық жинаушыларды өлтіріп те кетіп отырды. Қоқанд бегі Абдулкериммен келісім түзген Төле би жоңғар елшілерін қабылдаудан бас тартады. Оған назаланған жоңғар билеушісі Қоқандқа елші жіберіп, өз билігін тануды талап етеді. Алайда Қоқанд биі оған бағынбайтынын айтып үзілді-кесілді жауап береді. (АВПР. Ф. Зюнгарские дела, оп. 113/1. 1743 г. Д. 2. Стр. 127). Галдан Церен дипломатиялық әдіспен Қоқандты бағындыра алмаған соң 1742 ж. Септен мен Дағбы т.б. қолбасшыларын Ташкент, Самарқанд, Қоқанд қалаларын бағындыруға әрқайсысына 4-5 мыңдық жасақпен әскер аттандырады. Ташкент шаһары маңында жоңғарларға қарсы Дулат, Сіргелі, Шанышқылы т.б. қазақ рулары және қырғыздарды қолдап Қоқанд әскерлері шабуылға шықты. 1742 ж. Қоқанд пен қазақ, қырғыз халықтарының сарбаздары жоңғарларға қарсы тұра алатын одаққа бірікті. Жоңғарларға қарсы құрылған Қоқанд мен ұлы жүз коалициясы туралы В. Наливкин мен П. Ивановтың еңбектерінде айтылады. Дулат руларының қолбасшылары Қойгелді, Сиқым Рысбек, Сіргелі Қаранай тағы басқа ержүрек батырлар елін азаттық күреске бастады.

Жабай батырдың майданда ерлікпен алғаш көзге түсуі 1745 жылғы жоңғарларға қарсы Қоқанд хандығының бегі Абдулкериммен қазақтың биі Төленің арасындағы келісім бойынша жүзеге асқан соғыс майданы. (Ш. Уәлиханов. Шығармалар жинағы. 2-том. Алматы, 2010, 360-бет). Бұл шайқаста қазақтар бір тараптан, қоқандықтар екінші тараптан

шабуылдап, жоңғарларды қыспаққа ала отырып талқандау жоспары жасалған болатын. Қойгелді, Жабай, Бердіқожа бастаған қазақ әскері Ұлы жүз қолы ұрысқа өзі кіргізген «Айқораланды» ұрыс әдісін салған. «Айқораланды» соғыс әдісі – жауды айналдыра сыртынан қоршап алып, кім сыртқа ұмтылса, сонымен ұрыс салу. Ортада қалған жаудың садақпен оқ атудан басқа амалы қалмайды. Қазақтардың садақ оғын боратуы бірсәтте бірнеше жүз адамды жусатып салады. Осы әдісті дұрыс пайдалана білген қазақтар жоңғарларды ойсырата талқандады. Қоқандықтар жақсы қаруланған болатын. Олар мылтықтармен де оқты қарша боратады. Майдан даласында мыңдаған сарбаздары опат тапқан қалмақтар өліктерін жинауға да мұршалары келмей жансауғалап қашуға мәжбүр болды. Қашқан жауды сырт тарапта тұрған арнайы жасақталған Шанышқылы Қылышбек пен Жжаныс Өтегеннің қолы тас-талқан етіп, 1000-ға жуық жау сарбаздарын қолға түсіреді. Абдулкарим әскері де оң тараптан соғыс майданына кіреді. Қоқанд жазбаларында жазылған мәліметтер бойынша бұл соғыста «аспанды бұлт торлап, қара жерді түнек басқандай» болды, майдан даласы жанұшыра айғайлаған адам дауысы мен кісінеген жылқыдан күңіренді. Қазақ – қоқанд бірлескен қолы кәпір қалмақты Орта Азия аймағына енді қадам баспастай етіп қуғынға салды. Міне, осы майдан даласында алғаш рет Жабай батыр жаста болса алдыңғы сапта болып ерен ерлігімен көзге түседі. Осы шайқаста көзге түскен Жабайды Абдулкерим бек те бағалап марапат жасаған деген бізге жеткен ауызша әңгіме бар. Оның кейінірек Ердана бектің тұсында Тоқсаба атағын алуына осы Абдулкеримнің сөзі де негіз болған сияқты.

Қоқанд бегі Абдулкерим қайтыс болған соң билік басына Ердана бек келеді. Ол да Қоқанд бектігін кеңейту жолында күрес жүргізеді. Бұрынғы бектіктің шекарасын аумағын кеңейтуге бар күшін салады. Ердана Ташкент, Түркістанды өзіне қарату үшін әрекетке көшеді. Бірақ оның бұл әрекеттері толықтай нәтиже бермеді. Кеше ғана жоңғарлардан босатылған атамекенді қалайша уыстан шығарады қазақтар. Төле би бастап Абылай қостап Ерданаға қарсы соғыс жүргізеді. Қазақтар қоқандықтарды талқандап Ташкент өңірінен кері ығыстырады. Қан майдан ортасында жүрген Абылайдың санына садақтың жебесі қадалып жарақат алады. Екі жақ соғысты тоқтатып мәмілегерлік келісіміне отырады. Келісім шарт бойынша Ташкенттің оңтүстігін Ердана бек, солтүстік тарабын Ташкент қаласымен қоса Төле би, Абылай бастаған қазақтар басқаруға алады.

Ташкент шаһарының төрт бөлігін Төле би мен Абылай бастаған қазақтың басқарушы тобы (элитасы) қазақтың атакты руларына бөліп билік жүргізулеріне береді. Міне сонда Шайхантаур тарабын сіргелі руының билік иелері қолға алады. Шаһардың бұл бөлігін басқаруды қазақтың ақылгөйлері Жабай батырға тапсырады. Себебі оның батырлығымен қатар, мәмілегер-шешендігін, көрегендігін, бойындағы әулиелік ерекше қасиетін ескерген болу керек. Қоқандықтарды жеңгеннен кейін Абылай (хан) Жабай батырға қосынның алғы сапында алып жүретін Ақ Туды аманат етіп тапсырған деген әңгіме бар. Сол кезден бастап «Жабай» Ташкент өңіріндегі Батыр-Жайдақ руының ұранына айналған. Батырдың бұрынғы ұраны Есболай болған. (мәліметтер орыс зерттеушісі Шмидтің Ташкент, Шымкент уезі қазақтарынан 1922 ж. жинақтаған еңбегінен алынды – М.М.). оған тағы бір нақты дерек Майлықожа ақынның «Марқабай би, хан Жабай, Татыбайды» деп жырлауы (Майлықожа Сұлтанқожаұлы. Терме-арнау. Алматы: Атамұра, 2010). Жабайды хан қатарындағы биікте тұлғаландыруы көп нәрсені аңғартады. Бұл тұста Жаныс руынан шыққан Жұман би Мырзабайұлы Ташкенттің Сибзар бөлігіне (дахасы) қарасты Тахтапул махалласында билік жүргізген. (У.А.Султонов Мухаммад Салихужа ва унинг «Тарихи Жадидайи Тошкенд» Асари. Тошкент, 2009).

Абылай 1766 жылы Ташкентте біршама уақыт тұрған соң отбасымен хан ордасы Ханқорғанға (Сайрам жанында) келіп орнығады. Оның тағы бір әйелі балаларымен Созақ, Құмкент аймағында жасайды. Ол осы аралықта біршама тыныш өмір сүреді. Тыныштықты қырғыздар бұзады. Қырғыздарға қарсы Жауғаш, Бердіқожа, Жабай батырлар атқа қонды. Абылай бастап қырғыздарды тыныштандырған соң тағы да тыныштық орнықпады. Енді Жүніс қожамен алысуға тура келді. Жабай батыр талай

уақиғаларды бастан кешті. Осынау қиын-қысталаң кезеңдерде Жабай батыр, тоқсаба, әулие ғұмыры тарихтың сырлы қатпары. Оны терең зерттеп зерделеу келешектің еншісінде.

Аннотация: Каждая нация не может воспринимать себя как полноценную нацию, не копаясь в духовных сокровищах прошлого и без исторических знаний, которые формировали сознание нации. Единственная страна, которая растет, - это шаг за шагом приближаться к духовным ценностям пыли и пыли в веках и превращать их в духовную пищу сегодня и завтра. , Наше историческое наследие, подобно поиску алмазов из реки, не умаляет мудрость нашей нации, мы должны внести свой вклад в развитие нашей истории, не переступая ее, дойти до молодого поколения. Это долг и долг интеллигенции. Из многовековой истории Казахского ханства известно, что герои нации играли особую роль в сохранении стабильности и целостности государства. Память о поколениях запомнилась их личными героическими подвигами и солдатами по защите своей страны. В то же время есть много исторических записей и научных исследований о правде наших героев бороться с иностранными захватчиками, чтобы определить место, где находятся герои.

Abstract: Anyway, it can be used as a full-fledged part of the history of the world, or to go back to the history of the evangelical pastor, which has shaped the mindset. The only thing that stands out is that it is up to you to be honored with the spiritual dignity and rush in the future, and do it in the spirit of the day and tomorrow. We are in a historical sense, like the search for diamonds, or weeping, we have to do with our own development in our history, or go back to the old age. Это долг и долг интеллигенции. The most famous history of the Kazakh khanate is that the heroine played a very important role in preserving the stability and state of the state. Remember the story about their heroic warheads and solvents by defending their country. There are so many history stories and scientific research that right now our heroine is fighting with foreign passengers to identify the place where the heroin is.